अध्यापक-प्राध्यापक, अभ्यासू-जिज्ञासू
लोकसेवा आयोगाचे व नेट-सेटचे परीक्षार्थी आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थी
यांना अत्यंत उपयुक्त असे

विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास

प्रा. व्ही. बी. पाटील

संपादन : K'Sagar

K'Sagar Publications

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications
'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimukhi Maruti Temple,
Pune - 411 030
 : 24450125 Fax : 91-020-24499839

Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com

© K'Sagar Publications, Pune : 2004
Thoroughly Revised Third Edition : 2018

Printed at
Shiva-samartha Printers
Dhayari, Pune

Typesetting
K'Sagar Publications, Pune

Cover Design
K'Sagar Publications, Pune

Price : Rs. 195/-

Our Firm

K'Sagar's House of Books,
'Durga Chambers' 39/1, Budhwar Peth,
Jogeshwari Temple Marg,
Appa Balwant Chowk, Pune - 411 002
 (020) 24483166
Mob : 9923906500, 8087722277
Email : hob@ksagar.com

K'Sagar Book Centre,
'Nutan Classic', 639, Narayan Peth,
Opp. N.M.V. Primary School,
Appa Balwant Chowk, Pune - 411 030.
 (020) 24453065
Mob : 9823121395, 9545567862/63
Email : kbc@ksagar.com

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

गरिबांचा पाठीराखा,
समाजकंटकांचा कर्दनकाळ
झुंजार स्वातंत्र्यसेनानी आणि
समाजवादाशी जोडलेली नाळ
शेवटपर्यंत जपणारे ....
आदरणीय 'क्रांतिसिंह' नाना पाटील
यांच्या पवित्र स्मृतीस
साभिवादनपूर्वक ....

– सौ. शोभादेवी क्षीरसागर
व्ही. एस. क्षीरसागर (K'Sagar)

के'सागरीय....

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यासक्रम लक्षात घेऊनच महाविद्यालयीन परीक्षांचा अभ्यासक्रम आखला जावा, हा विचार आज वास्तवात उतरल्याचे महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांतील पदवी व पदव्युत्तर परीक्षांचा अभ्यासक्रम पाहता स्पष्टपणे जाणवते. साहजिकच, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या राज्यसेवा पूर्व व मुख्य परीक्षेच्या तद्वतच आयोगाच्या अन्य परीक्षांच्या अभ्यासक्रमाचा अनिवार्य घटक असलेला 'महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास' हा विषय विद्यापीठीय पदवी वा पदव्युत्तर परीक्षांच्या अभ्यासक्रमात कोणत्या ना कोणत्या स्तरावर कला शाखेच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आलेला आहे.

ही सर्व पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन लोकसेवा आयोगाचे परीक्षार्थी, पदवी व पदव्युत्तर परीक्षांचे विद्यार्थी व त्यांचे अध्यापक-प्राध्यापक यांना एक विश्वासार्ह संदर्भ उपलब्ध व्हावा, पदव्युत्तर परीक्षेचा अभ्यास करतानाच आयोगाच्याही परीक्षेचा अभ्यास सहजगत्या साध्य व्हावा, अन् आयोगाच्या परीक्षेचा अभ्यास करीत असतानाच पदव्युत्तर परीक्षेचीही कळत-नकळत तयारी व्हावी, या दृष्टिकोनातून 'एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास' व 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास' अशा दोन स्वतंत्र संदर्भ ग्रंथांच्या माध्यमातून या दोन्ही शतकांत महाराष्ट्रात घडून आलेल्या सामाजिक उत्थानाचा विश्लेषणात्मक व मूल्यमापनात्मक परामर्श घेतानाच हे उत्थान घडवून आणणाऱ्या समाजसुधारकांचाही व्यक्ती व कार्य या दृष्टिकोनातून परिचय घडवावा, अशी एक कल्पना पुढे आली.

या विचारातून इतिहास, समाजशास्त्र व राज्यशास्त्र या तिनही विषयांवर तितकेच प्रभुत्व असलेल्या आणि महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या इतिहासाचा गाढा व्यासंग असलेले माझे परमस्नेही प्रा. व्ही. बी. पाटील यांच्या प्रदीर्घ व्यासंगातून उपरोक्त दोन्ही ग्रंथांची रचना साकरली गेली– कल्पना वास्तवाचे रूप ल्याली.

वस्तुस्थितीनिदर्शक मुद्देसूद मांडणी, यथार्थ विश्लेषण व समतोल मूल्यमापन ही ‘व्ही.बी.’च्या लेखनाची वैशिष्ट्ये होत. संवेदनशील विषयाचा विश्लेषणात्मक व मूल्यमापनात्मक परामर्श घेताना सुद्धा व्ही.बीं.च्या लेखणीने आपला संयम कोठे सुटू दिला नाही. साधी-सोपी, ओघवती भाषा व आकर्षक रचनाशैली ही के’सागरीय वैशिष्ट्येही के’सागर परिवाराच्या या घटकाने जपली आहेत.

या दोन्ही संदर्भ ग्रंथाच्या रूपाने प्रा. व्ही. बी. पाटलांनी शैक्षणिक मराठी सारस्वतात मोलाची भर घातली आहे. त्यांचा व्यासंग, त्यांचे चिंतन आणि त्यांच्या लेखणीची कारागिरी यांचा मनोहारी संगम या दोन्ही ग्रंथांमध्ये झाला असल्याचे पानोपानी प्रत्ययास येते. विद्यार्थ्यांबरोबरच माझ्या प्राध्यापक मित्रांचीही या विषयावरील विश्वासार्ह संदर्भांची गरज या दोन्ही ग्रंथांनी वादातीतरीत्या पुरी केली आहे. या दोन ग्रंथांच्या रूपाने व्ही.बीं.नी केलेल्या कार्याचे मोल शब्दांत व्यक्त करण्यास माझे शब्दसामर्थ्य मला अपुरे वाटते. माझे विद्यार्थिमित्र आणि प्राध्यापकवर्गच त्याची पावती देतील, यात मला तरी संशय वाटत नाही.

या ग्रंथाच्या संपादन-संस्करण कार्याची जबाबदारी अस्मादिकांवर सोपविण्यात आली असली तरी व्ही.बीं.च्या व्यासंगी अन् अभ्यासू लेखणीने त्यासाठी फारसा वावच ठेवला नाही, हे या ठिकाणी प्रांजळपणे मान्य करताना मला निरतिशय आनंद होत आहे.

आपला,

व्ही. एस. क्षीरसागर

(K'Sagar)

अनुक्रमणिका

१. विसाव्या शतकारंभीचा महाराष्ट्र ७

२. राजर्षी शाहू महाराज २९

३. सत्यशोधक व ब्राह्मणेतर चळवळी ४६

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ९४

५. दलित चळवळ ११४

६. शिक्षण प्रसार १३३

७. राष्ट्रीय चळवळ व समाजसुधारणा १५१

८. भारतीय राज्यघटना व कायदे यांचा समाजसुधारणेच्या चळवळीवरील परिणाम १६६

९. काही प्रमुख समाजसुधारक १८३

१०. विसाव्या शतकाचा जमाखर्च २११